१०१

ऋ. १-३ अन्धीगुः श्यावाश्विः, ४-६ ययातिर्नाहुषः, ७-९ नहुषो मानवः, १०-१२ मनुः सांवरणः, १३-१६ वैश्वामित्रो वाच्यो वा प्रजापतिः।पवमानः सोमः। अनुष्टुप्, २-३ गायत्री

पुरोजिती वो अन्धसः सुताय मादयित्नवे। अप श्वानं श्नथिष्टन सखायो दीर्घजिह्र्यम्॥ ९.१०१.०१

पुरोजिती- प्रत्यक्षजयभूतस्य। अन्धसः- सोमस्य। मादयित्नवे- हर्षकराय। सुताय- रसाय। सखायः- सुहृदः। दीर्घजिह्र्यम्- स्वदीर्घजिह्र्या रसं ग्रहीतुमागतम्। श्वानम्। अप श्नथिष्टन- अपबाधध्वम्। किन्तु यज्ञद्रव्याबाधकशुनकबाधनेन पापमेव भवतीति महाभारतम्। स तया क्रुद्धया तत्रोक्तोऽयं मे पुत्रो न किंचिदपराध्यति नावेक्षते हवींषि नावलेढि किमर्थमभिहत इति। न किंचिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनपकारी तस्मादृष्टं त्वां भयमागमिष्यतीति। जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया भृशं सम्भ्रान्तो विषण्णश्चासीत्। परं यत्नमकरोद्यो मे पापकृत्यां शमयेदिति ॥१॥

यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः। इन्दुरश्वो न कृत्व्यः॥ ९.१०१.०२

यः। पावकया- शोधयित्र्या। धारया। सुतः- निष्पन्नः सन्। परिप्रस्यन्दते- परितः प्रकर्षेण क्षरति। सः। इन्दुः- क्लेदनशीलो रसः। अश्वो न- तुरग इव। कृत्व्यः- वीर्यकर्मा भवति ॥२॥

तं दुरोषमभी नरः सोमं विश्वाच्या धिया। यज्ञं हिन्वन्त्यद्रिभिः॥ ९.१०१.०३

तम्। दुरोषम्- दुर्दहम्। सोमम्- रसम्। नरः- उपासकाः। विश्वाच्या धिया- सर्वहितया बुद्ध्या। अद्रिभिः- ग्रावभिः स्थैर्यप्रतीकैः। यज्ञम्- उपासनं दानं सङ्गतिकरणं वा प्रति। हिन्वन्ति- प्रेरयन्ति ॥३॥

सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः। पवित्रवन्तो अक्षरन्देवान्गच्छन्तु वो मदाः॥ ९.१०१.०४

मधुमत्तमाः- अतिशयेन मधुराः। सुतासः- निष्पन्नाः। सोमाः- रसाः। इन्द्राय- परमेश्वराय। मन्दिनः- आनन्दकराः। पवित्रवन्तः- शोधकाः। वः- युष्माकम्। मदाः- हर्षकराः। अक्षरन्- श्रवन्ति। देवान्- देवताः। गच्छन्तु ॥४॥

इन्दुरिन्द्राय पवत इति देवासो अब्रुवन्। वाचस्पतिर्मखस्यते विश्वस्येशान ओजसा॥ ९.१०१.०५

इन्दुः- क्लेदनशीलः सोमः। इन्द्राय- परमेश्वराय। पवते- क्षरति। इति- एवम्। देवासः- देवताः। अब्रुवन्- अवदन्। विश्वस्य- सर्वस्य जगतः। ईशानः- ईश्वरः। ओजसा। वाचस्पतिः- बृहस्पतिर्मेधाधिदेवता। मखस्यते- यज्ञं कामयते ॥५॥

सहस्रधारः पवते समुद्रो वाचमीङ्खयः। सोमः पती रयीणां सखेन्द्रस्य दिवेदिवे॥ ९.१०१.०६

सहस्रधारः- अनन्तधारः। समुद्रः- अर्णववत्स्थितः। रयीणाम्- संपदाम्। पतिः- पालकः। इन्द्रस्य- परमेश्वरस्य। सखा- सुहृत्। दिवेदिवे- प्रतिदिनम्। वाचम्- मन्त्रम्। ईंखयः- प्रेरयिता सन्। पवते- क्षरति ॥६॥

अयं पूषा रयिर्भगः सोमः पुनानो अर्षति। पतिर्विश्वस्य भूमनो व्यख्यद्रोदसी उभे॥ ९.१०१.०७

अयम्- एषः। सोमः- रसः। पूषा- पोषकः। रयिः- संपद्भूतः। भगः- सौभाग्याधिदेवता च। पुनानः- पवमानः। भूमनः- भूतजातस्य। विश्वस्य- सर्वस्य। पतिः- पालकः। उभे रोदसी- द्यावापृथिव्यौ। व्यख्यत्- प्रकाशयति। अर्षति- गच्छति ॥७॥

समु प्रिया अनूषत गावो मदाय घृष्वयः। सोमासः कृण्वते पथः पवमानास इन्दवः॥ ९.१०१.०८

प्रियाः- प्रेमभाजनाः। गावः- सूर्यरश्मय इव स्थिताः। मदाय- तृप्तये। घृष्वयः- दीप्ताः। पवमानासः- पुनानाः। इन्दवः- क्लेदनशीलाः। सोमासः- रसाः। अनूषत- स्तुवन्ति। पथः- मार्गान्। कृण्वते- कुर्वन्ति ॥८॥

य ओजिष्ठस्तमा भर पवमान श्रवाय्यम्। यः पञ्च चर्षणीरभि रयिं येन वनामहै॥ ९.१०१.०९

पवमान- सोम। यः। ओजिष्ठः- बलिष्ठः। यः। पञ्च चर्षणीः। अभि- अभितो भवति। येन। रयिम्- दानयोग्यसंपदम्। वनामहै- आश्रयामः। तम्। श्रवाय्यम्- श्रुतिस्तुतं रसम्। आभर- आहर॥९॥

सोमाः पवन्त इन्दवोऽस्मभ्यं गातुवित्तमाः। मित्राः सुवाना अरेपसः स्वाध्यः स्वर्विदः॥ ९.१०१.१०

इन्दवः- क्लेदनशीलाः। सोमाः- रसाः। अस्मभ्यम्- नः। गातुवित्तमाः- अतिशयेन मार्गज्ञाः। मित्राः- स्नेहयुक्ताः। सुवानाः- निष्पन्नाः। अरेपसः- अदोषाः। स्वाध्यः- शोभनध्यानयुक्ताः। स्वर्विदः- ज्योतिर्विदः। पवन्ते- क्षरन्ति॥१०॥

सुष्वाणासो व्यद्रिभिश्चिताना गोरधि त्वचि। इषमस्मभ्यमभितः समस्वरन्वसुविदः॥ ९.१०१.११

गोः त्वचि अधि- चित्किरणसंबन्धिरूपे। अद्रिभिः- स्थैर्यप्रतीकैर्गिरिभिर्ग्रावभिः। सुवाणासः- निष्पन्नाः। वि- विशेषेण। चिताना:- चेतनयुक्ताः। वसुविदः- संपद्विदः। अस्मभ्यम्- नः। अभितः। इषम्- सदिच्छाम्। समस्वरन्- सम्यक् शब्दयन्ति॥११॥

एते पूता विपश्चितः सोमासो दध्याशिरः। सूर्यासो न दर्शतासो जिगत्नवो ध्रुवा घृते॥ ९.१०१.१२

एते- इमे। पूताः- पुनानाः। विपश्चितः- विशेषद्रष्टारः। सोमासः- रसाः। दध्याशिरः- धारणामिश्रिताः। दर्शतासः- दर्शनीयाः। सूर्यासो न- सूर्या इव। जिगत्नवः- गमनशीलाः। घृते- ज्योतिषि। ध्रुवाः- स्थिरा भवन्ति॥१२॥

प्र सुन्वानस्यान्धसो मर्तो न वृत तद्वचः। अप श्वानमराधसं हता मखं न भृगवः॥ ९.१०१.१३

सुन्वानस्य- निष्पन्नस्य। अन्धसः- रसस्य। तत् वचः- तं मन्त्रम्। मर्तः- मारकोऽन्तरायः। न प्र वृत- न आवृणोतु। अराधसम्- संसिद्धिविरोधिनम्। श्वानम्। आध्यात्मिके तु श्वा श्रुतौ

जिज्ञासान्वेषणवेदनप्रतीकः। अराधः श्वा तु हठपूर्वान्वेषणवेदनप्रतीकः। निर्णयरहितचंचलत्त्वं सानन्तसंशयमन्येषामिदं मा भूयादिति चिन्तनमस्य लक्षणम्। बलात्कारपूर्वान्वेषणेन तत्त्वग्रहणमसमीचीनमिति कारणेन स श्वा अपनेतव्य इति। भृगवः- तेजस्विन उपासकाः। मखम्- चित्तगतिं चित्तवृत्तिमिव। मख गतौ।। न- इव। अप हत- अपबाधध्वम्॥१३॥

आ जामिरत्के अव्यत भुजे न पुत्र ओण्योः। सरज्जारो न योषणां वरो न योनिमासदम्॥ ९.१०१.१४

ओण्योः- मातापित्रोः। भुजे- भोगाय। न पुत्रः- सुत इव। जारः- प्रियः। योषणां न- प्रियामिव। वरः- श्रेष्ठः। योनिं न- सदनमिव। आसदम्- उपवेष्टुम्। अत्के- पवित्रे कलशे प्रतीके। जामिः- पुत्रःसन्। आ- आभिमुख्येन। अव्यत- आवृणोति॥१४॥

स वीरो दक्षसाधनो वि यस्तस्तम्भ रोदसी। हरिः पवित्रे अव्यत वेधा न योनिमासदम्॥ ९.१०१.१५

दक्षसाधनः- सामर्थ्यसाधकः। यः। सः। वीरः- वीर्यसंपन्नः। रोदसी- द्यावापृथिव्यौ। तस्तम्भ- अस्तम्भयत्। हरिः- आकर्षकः। पवित्रे- शोधके प्रतीके। वेधा न- ब्रह्मेव। योनिम्- स्वर्तसदनम्। आसदम्- उपवेष्टुम्। अव्यत- आवृणोति॥१५॥

अव्यो वारेभिः पवते सोमो गव्ये अधि त्वचि। कनिक्रदद्वृषा हरिरिन्द्रस्याभ्येति निष्कृतम्॥ ९.१०१.१६

सोमः- रसः। गव्ये अधि त्वचि- चिद्रश्मिरूपे। अव्यो वारेभिः- सरणशीलरसस्य स्वस्थान एव रक्षाकरैरुपलब्धिस्थानैरित्यर्थः। रसव्यञ्जकैः। रसस्य प्रवेशस्थानैः। रसतत्त्वस्य सुलभतया अवगमसाधनभूतैः। प्रतीकैः। पवते- क्षरति। वृषा- वर्षकः। हरिः- आकर्षकः सोमः। कनिक्रदत्- अशब्दयत्। इन्द्रस्य- परमेश्वरस्य। निष्कृतम्- सदनम्। अभ्येति- अभिसरति॥१६॥